

Magyar nyelvű, kéziratos orvosló könyvek a 17. századból

E dolgozat az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában lévő magyar nyelvű orvosló kéziratok¹ közül kettőt ismertet. (Fol. Hung. 111., Quart. Hung. 279.) Együttes tárgyalásukat indokolja, hogy keletkezésük nagyjából azonos időszakra tehető, és mindkét kézirat felmutatja azokat a tartalmi és formai jegyeket, művelődéstörténeti vonatkozásokat, amelyekkel a korabeli borbély-sebész kéziratok általánosságban jellemezhetők.

A kéziratos orvosló könyvek szerepét és jelentőségét csupán a velük rokon tematikájú nyomtatott művekhez való viszonyukban mérhetjük fel. A 16—17. században elenyészően kevés számú magyar nyelvű orvosi vonatkozású mű jelent meg nyomtatásban.² A kéziratos orvosló könyvek éppen e hiányt voltak hivatva pótolni. Jelentőségük is elsősorban e hézagpótló szerepükben rejlik.

A kor tudományos nyelve a latin. A magyar nyelvűség (anyanyelvűség) tehát akár nyomtatott, akár kéziratos művekről van szó, nem csupán választott előadási forma, hanem tartalmi meghatározó is. A magyar nyelv használata vagy a szerző alacsonyabb szintű műveltségére — latin nyelvben való járatlanságára —, vagy tudatos „ismeretterjesztő” szándékra mutat.³ Azonban bármelyik okra vezethető is vissza a magyar nyelv használata, e művek közös jellemzője, hogy népszerű, nélkülözhetetlen gyakorlati ismereteket

¹ BORSZA Gedeon: *Az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában levő orvostörténeti vonatkozású magyar nyelvű kéziratok jegyzéke. Comm. ex. Bibl. Hist. Med. Hung.* 1958. 10—11. sz. 257—278.

² Nem számítva a kalendáriumokat, a kisebb (1 lapos) nyomtatványokat, vagy a csupán egy témára szorítkozó műveket (pestisiratokat), a 17. század végéig mindössze 11 olyan magyar nyelvű, általános, kézikönyv jellegű mű jelent meg nyomtatásban, amely vagy egészében orvosi témájú, vagy részben orvosi vonatkozású: MELIOSZ JUHÁSZ Péter: *Herbárium*. Kolozsvár, 1578. — FRANKOVITH Gergely: *Hasznos és föltöbb szükséges könyv . . . Monyorókerék*, 1588. — BEYTHE András: *Fives Könyv*. . . Németújvár, 1595. — PÉCSI Lukács: *Az Keresztyn szüzeknek tisztességes koszoruja*. Nagyszombat, 1591. — ZEY András: *Olajoknak . . . Declaratioja*. . . Pozsony, 1608. (Ma csak 18. századi változatát ismerjük.) — CSEH (BOEHM) Márton: *Lovak orvosságos könyvecskéje*. . . Lőcse, 1656. — APÁCZAI CSERE János: *Magyar Encyclopédia*. Utrecht, 1653. — LIPPAY János: *Pozsonyi Kert*. Bécs—Nagyszombat, 1664—1667. — NADÁNYI János: *Kerti dolgoknak leírása*. . . Kolozsvár, 1669. — PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Pax Corporis*. Kolozsvár, 1690. — FELVINCZI György: *De conservanda*. . . Lőcse, 1694.

³ E tudatosan vállalt, humanista fogantatású segíteni akarás, ismeretterjesztő szándék expressis verbis megfogalmazódik néhány mű előszavában. Lippay János például „ . . . hazánk fiainak . . . egy vezérlő és oktató kalauzt” akart kertészeti-orvosi művével nyújtani, hogy „ne légyen a Magyar Nemzet olyan, mint a’ tormába esett féreg . . .” stb. Pápai Páriz pedig így ír a *Pax Corporis* ajánlásában: „Nem akartam én itt az ebben Tudóssáknak értelmét megfogni, nem is azoknak írnom, hanem az házi cselédes Gazdáknak s Gazdaszonyoknak és az igyefogyott szeginyeknek . . .” De a példákat még folytathatnánk Apáczai, Melius és mások műveiből vett idézetekkel.

közvetítettek közérthető formában. E művek alapján aligha ismerjük meg a korszak orvostudományának egészét. Csupán a leggyakoribb betegségekről, a használt orvosságokról, ezek alapanyagairól és készítésük módjáról, általánosságban: a kor gyógyító gyakorlatáról, orvoslásáról kapunk képet. A nyomtatott, illetve kéziratossá alakított különbségek kisebb jelentőségűek az azonos téma és előadásmód, a magyar nyelvűség adta egyezéseknél.

Ha a korabeli magyar orvosi irodalom egészében akarjuk elhelyezni a magyar nyelvű munkákat, akkor helyüket a latin nyelvű, elméleti tudományos szakmunkák és a népszerűsítés legszélesebb (egyben a tudományosság legalsó) szintjét jelentő kalendáriumok, csíziók között jelölhetjük ki. A magyar nyelvű orvosi kézikönyvek — számuk bármily kevés is volt — jelentették e korban a nem irodalmi jellegű anyanyelvű művelődés fő eszközét. A természettudományok más területei (pl. fizika, matematika) még szegényebbek anyanyelvű írott emlékekben, egyes tudományágak pedig éppen az orvostudománynak alárendelve, ennek függvényeként jelentkeztek (pl. botanika, kémia).

Sem a nyomtatott, sem a kéziratossá alakított művek nem nevezhetők a mai értelemben vett eredeti munkáknak. Szerzőik külföldi mintákat követtek, forrásként használták a Nyugat-Európában már elterjedt és hasznosnak bizonyult kézikönyveket. Tartalmi-szakmai színvonalukat, szemléletüket is a választott minták, források határozzák meg. Mivel gyakorlati ismeretek terjesztését célozták, forrásaikat nem az európai tudományosság élvonalát jelentő, új tudományos felfedezéseket tartalmazó művek, hanem a tudományos szempontból középszintűnek számító, gyakorlati kézikönyvek képezték. Szemléletüket az antik kultúrából (Dioszkoridesz, Plinius stb.) merített ismeretanyag és nézetek, valamint a köztudatba átszivárgott újkori tudományos eredmények és gondolkodásmód keveredése határozza meg. Még a legnagyobbak (Melius, Apáczai, Pápai-Páriz) művei is súlyos ellentmondásokkal terhesek. A források, minták között Lonicerus, Fernel, Regius, Paracelsus, Fuchs neve mellett ott találjuk Serapion, Albertus Magnus, Arnoldus Villanovanus, J. J. Wecker középkort idéző műveit is.⁴ A legtöbbet forgatott és leg-

⁴ LONICERUS (Adam Lonitzer) (1526–1586), német orvos, botanikus. Leghíresebb műve: *Kreuterbuch*, 1557., Melius *Herbáriumának* egyik fő forrása. — HENRICUS REGIUS (Hendrik de Roy) (1598–1679), holland orvos, filozófus. Fő műve: *Fundamenta physices*, 1646., Apáczai *Encyclopaediájában* az orvosi rész alapvető forrása. — JEAN FRANCOIS FERNEL (?–1558), francia orvos, matematikus. Fő műve: *Universa medicina*, 1554., az *Ars Medica* (részletesebben l. 7. jegyz.) forrását képezte. — PARACELUS (Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus ab Hohenheim) (1493–1541), német orvos, vegyész. Számos műve ismert. Hatása — főleg a gyógyszerelésben — szinte felmérhetetlen. Nevéhez fűződik többek között a kemikáliák rendszeres használata a gyógyászatban. — LEONHARD FUCHS (1501–1566), német orvos, botanikus. Fő műve: *Historia Stirpium*, 1542., az újkori növénytan szakirodalomban alapvető munka, a későbbi herbáriumok bőven merítettek belőle. — SERAPION (cca. X. század), arab orvos. Frankovith Gergely 169 alkotórészből álló antidotumát „Serapium-kenyet”-nek nevezte, ezzel is utalva a gyökerekre: a salernói iskola antidotáriumaira. — ALBERTUS MAGNUS (1193–1280), orvos, filozófus, Arisztotelész legnagyobb középkori interpretátora. Nevével gyakran találkozunk a magyar nyelvű orvosi kéziratokban. — ARNOLDUS DE VILLANOVA (vagy Villanovanus) (cca. 1235–1311), a késő középkor legjelentősebb orvosa, a Montpellier-i orvosi iskola felvirágoztatója. Legnagyobb hatást dietetikai műveivel (*De regimen sanitatis*, *De conservatione sanitatis* stb.) és a terápiáról, gyógyszerkészítésről írt munkáival gyakorolt. — JOHANN JAKOB WEAVER (1528–1586), német orvos. Fő műve: *De secretis libri XVII.*, 1560. Többek között Pettyényi Borbély Márton (l. 8. jegyz.) orvosló könyvében találkozunk a nevével.

gyakrabban felhasznált művek a Krauterbuchok és herbáriumok voltak, különösen P. A. Matthiolus könyvei.⁵ Ezek a művek gyakorlati céllal készültek, anyaguk többé-kevésbé rendszerezett tudományos és tapasztalati ismeretek halmaza. Antik gyökerekből táplálkoztak, de már megnyilvánul bennük az új, megfigyelésen alapuló, tudományos szemlélet is, ami megfelelt a magyarországi igényeknek és felkészültségnek.

Bár a kéziratok orvosló könyvek sora, lényeges tartalmi és formai változások nélkül, szakadatlanul folytatódik a 18. században is, ezek azonban mindinkább csupán egyéni feljegyzésekké válnak. A növekvő számú nyomtatott mű mellett jelentőségük háttérbe szorul, inkább érdekes színtelét, mintsem lényeges részét képezik a kor orvosi irodalmának. A 16–17. században azonban még a magyar nyelvű orvosi irodalom alapvető megnyilvánulási formájának kell tekintenünk a kéziratok orvosló könyveket, amelyek borbély-sebészeink nélkülözhetetlen segédeszközét, világtól elzárt, orvostól, patikától távol eső udvarházaink lakóinak féltett kincsét jelentették. Értéküket jól példázza Dersffy Potentia Nádasdy Tamáshoz írt egyik levelének részlete:

„az minémő könyvet te Ngod én tőlem kéretett, im te Ngodnak megkildettem. Könyörök te Kegyelmednek, hogy te Kgyd iratná igen hamar le, mert tudja te Ngod, hogy az Kgyd szolgálójának Dersffy Istvánnak két kecsin fia vagyon; ha valamelliknek mi nyaválája történik, avagy házam népének is, tudja te Ngod, hogy egyéb doktort nem keresek, hanem csak ezt a könyvet veszem elő és minden doktorságot csak ebből késértek. Bizcny sok orvosságot belőle meg próbáltam, hogy Isten után mind nagyoknak s mind kecsinnek használtam vala.”⁶

A fennmaradt emlékekből még csak megközelítőleg sem következtethetünk a létrejött kéziratok számára. Többségük nyilván elpusztult, hiszen e korszak nyomtatott orvosi művei közül is csak néhány példány maradt fenn.

Joggal nevezhetjük a fennmaradt magyar nyelvű orvosló kéziratokat orvosságos könyveknek, mivel többségük nem más, mint — változó gazdagságú — receptgyűjtemény. Tartalmi jegyek, a szerző személye és a megírás szándéka szerint két nagy csoportra oszthatjuk a kéziratok orvosságos könyveket: borbély-sebész kéziratok és házi orvosságos könyvek.⁷ Közös jellemzőjük, hogy gyakorlati ismereteket tartalmaznak csupán, hiányzik belőlük minden elméleti megfontolás. Belső rendszerük — ha egyáltalán van ilyen — nem nosológiai ismérveken alapul, hanem mindig valamilyen mesterséges, gyakorlati csoportosítás (pl. az orvosságos felsorolása a betegségek szerinti betűrendben vagy orvosságfajták szerint stb.). A betegségeket megnevezik, de sem a tünetek felsorolását nem tartalmazzák, sem a betegség okát, elkülönítő jegyeit nem kutatják. Gyakran a betegség-tünetek önállósulva, mintegy külön

⁵ A legjelentősebb herbáriumok a már említett Lonicerus és Fuchs művein kívül: HIERONYMUS BOCK: *Kreuter Buch*, 1539., OTTO BRUNFELS: *Herbarum vivae icones*, 1532. De a legnagyobb hatást P. A. MATTHIOLUS Dioszkoridészhez írt kommentárjai gyakorolták, *Commentarii in VI. libros P. Dioscoridis Anazarbei de materia medica*, 1544.

⁶ Dersffy Potentia Nádasdy Tamáshoz 1555-ből. OL. E. Nádasdy család lt. Misiles. (id: MAGYARY-KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek I. köt.* 98.)

⁷ Csupán egyetlen kivételt ismerünk, az *Ars Medicát*, (és ennek másolati példányait), amely nagyigényű, tudományos kézikönyv — nem sorolható egyik csoportba sem. Szövegkiadás: VARJAS Béla: *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Kolozsvár, 1943. Részletes elemzését és a vonatkozó irodalom ismertetését l.: SPIELMANN József: *Az Ars Medica a XVI. század erdélyi művelődésében*. (A közjó szolgálatában c. kötetben, Bukarest, 1977. 39–84.) A másik kivétel talán Balsarati Vitus János 4 kötetben *Magyar Chirugiája* lenne, ez azonban elkallódott, tartalmára csupán következtetni tudunk.

betegségként jelennek meg, a javasolt orvosságok e tünetek külön-külön történő megszüntetését célozzák.

A borbély-sebész kéziratok — bár közöttük is igen nagy minőségi különbségek mutatkoznak — általánosságban meghaladják a házi orvosságos könyvek tartalmi-szakmai színvonalát. Gyakran több részből állanak, az orvosság-recepteken kívül más, például az érvágásra, sebkezelésre vonatkozó ismereteket is tartalmaznak. Vagy egymástól jól elkülöníthetően, eltérő műfajú művek, mint például herbárium, receptkönyv, érvágó regulák alkotnak egy-egy kéziratot. Ezeket a könyveket borbély-sebészek írták, akik elméleti ismeretekkel alig, empirikus tudással és tapasztalattal azonban, képzésük és mesterségük gyakorlása folytán, bőven rendelkeztek. Többségük céhes kereten belül működött, így a céhek általános tudása, az általuk megkövetelt ismeretek rendszere is tükröződik e kéziratokban. Receptjeik zömét az úgynevezett céhes orvosságok (flastromok, unguentumok, írek stb.) minduntalan előforduló és ismétlődő leírásai alkotják. Ez orvosságok nagy részét a céhek alapszabályai-ban előírt próbák között is megtalálhatjuk.⁸ A céhes orvosságok átvétele főként a 16. századtól sorra megjelenő német farmakopeákból (pl. Valerius Cordus nürnbergi gyógyszerkönyve, 1542.) történt. Az átvételt és a terjedést a céhek „nemzetközi” tájékozódása és kapcsolatai, a borbély-sebészek vándorlása biztosították. A kéziratok gyakran egymással szó szerint egyező részletei a hazai terjedés módját: másolás, átvétel stb. példázzák.⁹ A kéziratok érvágásra vonatkozó szabályai a salernói eredetű Regimen sanitatis különböző változatait idézik, és a kalendáriumok megfelelő részeivel mutatnak egyezést, gyakorta éppen e részek fordításai.

Tudjuk, hogy e korban Európa-szerte rendeletek határolták körül a borbély-sebészek tevékenységi körét, eltiltva őket a belső bajok, a mai belgyógyászat körébe vágó betegségek gyógyításától.¹⁰ A borbély-sebész kéziratokban található betegségek körét vizsgálva azonban megállapíthatjuk, hogy ez az elhatárolódás csupán tendenciaszerűen érvényesült. Receptjeik többsége ugyan külső bajok (sérülések, törések, sebek) gyógyítására szolgált, de számtalan orvosságot tartalmaznak egyéb betegségek (tüdőbaj, vérhas, hagymáz stb.) ellen is. Ennek magyarázatát a Magyarországon működő képzett orvosok csekély száma adja. Demkó mindössze száz orvost ismer a 16–17. századból!¹¹ A gyógyító gyakorlat tehát e korban Magyarországon szinte kizárólag a borbély-sebészekre hárult a kuruzslókon és a házi orvosláson kívül.

A házi orvoslás gyakorlatát tükrözik a házi orvosságos könyvek. Számos egyezésen kívül elsősorban abban különböznek a borbély-sebész kéziratoktól, hogy a céhek orvosságos receptjeit ritkán, vagy egyáltalán nem tartalmazzák. Többnyire olyan orvosságokat (szirupokat, gyógyító italokat) ajánlanak, melyek alapanyagai a ház körül feltehetően, s melyeknek elkészítése nem kíván nagyobb hozzáértést, vagy speciális eszközöket, berendezéseket. Változó színvonalon, az akkor ismert betegségek teljes körére közölnek orvosság-recepteket. Gyakran állnak több részből, ezek azonban nem az orvoslás más-

⁸ Részletesebben I. SZLATKY Mária: *Pettyéni Borbély Márton kéziratosa orvosló könyve, 1633–1701*. Orvostörténeti Közlemények 1977. 82. sz. 27–50. — vonatkozó részek.

⁹ Ilyen szó szerinti egyező részeket találtunk például az OSZK Oct. Hung. 87. jelzetű és az MTA K 95. jelzetű kézíratai között is. Részletesebben I. SZLATKY Mária: *Magyar orvosi kézikönyvek, 16–17. század*. Kézirat. (Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár.)

¹⁰ Vö. DEMKÓ i. m. vonatkozó részek.

¹¹ DEMKÓ Kálmán: *A magyar orvosi rend története*. Lőcse—Bp. 1894. (vonatkozó részek)

más területét érintik, hanem egyéb hasznos tudnivalókat tartalmaznak (például a méhészet, vadászat, állattartás és állatgyógyászat, növénytermesztés körébe vágó ismereteket). Szerzőik gazdálkodó nemesek, nemes-asszonyok, olykor papok vagy főurak, akik saját szükségletüknek és műveltségüknek megfelelően, saját használatukra hasznos kézikönyvet szerkesztettek. Receptjeiket innen-onnan válogatva, főként Matthioliusból és egyéb herbáriumokból merítve, hallomásból, levelezésből, egymás kézíratainak másolásából gyűjtötték egybe. Terjedésük módjára a már idézett levélrészlet is fényt derít.

A kéziratok orvosló könyvekre általában jellemző, hogy szerzőik és használóik köre nagyjából egybeesik. A későbbi tulajdonosok név és receptbejegyzései azt igazolják, hogy a borbély-sebész kéziratok többnyire szakmabeliek kezén vándoroltak, a házi orvosságos könyvek pedig családon belül öröklődtek nemzedékről-nemzedékre.¹²

A nyomtatott művek hiányát pótló szerepük mellett, s a már említett forrásokon kívül, rá kell mutatnunk arra is, hogy e kéziratok a meglévő kevés magyar nyelvű nyomtatott munkából gazdagon merítettek. Melius, Beythe András művének hatását számos 17. századi kézirat bizonyíthatóan mutatja, a 18. századtól pedig Pápai-Páriz *Pax Corporisa* jelentette a fő forrást.

Nem is tartalmi újdonságukban rejlik legfőbb értékük, hanem abban, hogy magyar nyelven íródtak olyan témakörben, melyről eladdig jóformán csak latinul szóltak, s amely téma mindenkit egyformán érintett. Így nyelvünk gazdagodásához, az írott nyelv kifejezésbeli árnyaltságához még kézirat voltukbanis nagy mértékben hozzájárultak.

„Herbarium az az Fűves Könyv”
(OSZK. Fol. Hung. 111.)

Az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában levő Fol. Hung. 111. jelzetű kézirat tartalmilag igen összetett. A címben is jelzett, első és legterjedelmesebb része fűves könyv, ezenkívül orvosságos könyvet (receptgyűjteményt) és érvágási tanácsadót is találhatunk a kéziratban. A szerző nevét és a megírás pontos dátumát nem ismerjük, csupán a tartalmi és formai jegyek alapján következtethetünk arra, hogy a kézirat a 17. században keletkezett, és szerzője borbély-sebész volt.

Tudomásom szerint a kéziratot eddig még nem ismertették. Csupán Magyary-Kossa Gyula foglalkozik az érvágásról szóló részével, amelynek olvasatát is közli. Bevezető soraiban ugyan vázlatosan szót ejt a kézirat egészéről is, de ismertetésébe több tévedés is csúszik. Terjedelmét például 140 levélre tette, ami már azért is lehetetlen, mert a kézirat jelenlegi kötése is 19. századi, tehát közben nem veszhettek el levelek.¹³ A kéziratot 1804-ben ajándékozta Szalay Péter a Nemzeti Könyvtárnak.

¹² Az *Ars Medica* egyik (a Varjas Béla által kiadott) példánya a későbbiekben egy Barakonyi Borbély Márton nevű borbély-sebész tulajdonában volt. Pettyéni Borbély Márton könyvének 8. sztlan. oldalán a későbbi tulajdonos bejegyzését olvashatjuk: „Pesti Marhaorvos Székesházi Grassalkovics Háznál”, az OSZK Fol. Hung. 111. jelzetű kézirat pedig mint dolgozatunkból is kiderül, számos hasonló bejegyzést tartalmaz.

¹³ MAGYARY-KOSSA Gyula: *Egy 300 éves magyar orvosi kézirat. Magyar orvosi emlékek* 1. köt. Bp. 1929. 345–352.

Terjedelme 108 levél, ebből 21 levél üres. Az eredeti számozás kétszer indul: 1—85. levél, amelyet 1 számozatlan levél követ, majd 1—27. levél. A különbség az eredeti számozás tévesztéseiből ered. (A továbbiakban hivatkozásként az eredeti számozást adom meg.) Mind a kétszer induló számozás, mind a lapok rongálódása és a kézirat tartalma is arra enged következtetni, hogy eredetileg két különálló, de azonos szerzőtől származó kéziratot fűztek később egybe. A II. rész 1—2. (jelenleg restaurált) levele olyan rongálódásokat mutat, amelyek aligha képzelhetők el egy könyv belsejében, hanem kizárólag a könyvek első és utolsó, tehát fedő-levelein szoktak mutatkozni. A kéziratban egymástól jól elkülöníthető legalább öt kéz írása, közülük ketten a kézirat szerzői, a többi három későbbi tulajdonos lehetett, akik csupán értékes bejegyzésekkel gazdagították a könyvet, de összefüggő, nagyobb részt nem írtak bele. A kézirat tehát az alábbi részekből áll:

I. rész: 1—85. levél + 1 számozatlan levél

1. kéz írása: 1—72. levél — „Herbárium az az Füves Könyv”

2. kéz írása: 75—85. levél — „Flastromok főzése” = orvosságos könyv

Közben, a 73/b. levélen eltérő írású (3. kéz) bejegyzést találunk: „Georgius Martinus Szécsényi”, majd ugyanezen kéz írásával féloldalas „Memoriale” című bejegyzést a 74. levélen, amelyben a „hideglőlésről” és egyéb betegségek elleni orvosságokról olvashatunk. Az utolsó, számozatlan levél mindkét oldalán rajzot találunk, Pozsony és Győr vázlatát. Az első rajz felirata: „Pressburgh”, s a vázlaton a rajzoló megjelöli a kapukat, a különböző rendházak (Ferencesek, Klarisszák, Domonkosok) székhelyeit, a városházát, valamint a Salvator patikát. A második rajz nincs megnevezve, de a kapukat itt is bejelöli, s ezek elhelyezéséből és nevükből megállapítható, hogy a rajz Győr várának vázlatos képe.¹⁴

II. rész: 1—27. levél

1. kéz írása: 1—18. levél, amelyből az

1—13/a. levélen: cím nélkül, orvosságos receptek

13/b—15/a. levélen: „Ér vágásnak modgyáruł valo szep tanuságok”

17/a—18. levélen: „Következnek rendel minden féle Orvosságok”

2. kéz írása: 19—27. levél: cím nélkül, orvosságos receptek

A 18. levél őrszava (1. kéz) „gyomcr melegető”, a 19. levél kezdete (2. kéz) „Wörös Irr Fene ellen”. A számozás azonban a 2. kéz írásával folyamatos. Tehát vagy elveszett néhány levél, mire a második tulajdonoshoz (és szerzőhöz) került a kézirat, vagy az 1. kéz egyszerűen itt hagyta félbe az írást, az őrszavakat viszont, mint majd még látni fogjuk, gyakran előre bejegyezte.

A fentieket kívül még számos bejegyzést találunk a kézirat egészében (tehát I. és II. részében), amelyek feltehetően későbbi tulajdonosoktól származnak. Ezek közül csupán kettőt különböztetünk meg, s mivel nevüket nem ismerjük, írásuk alapján a 4., illetve 5. kéz megjelöléssel élünk. A 4. kéz írásával bejegyzett részek szerzője minden bizonnyal borbély-sebész volt. Különböző helyeken latin, magyar és kevert (makaróni) nyelven írt tréfás,

¹⁴ SZÁVAY Gyula: *Győr. Monográfia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével*. I. köt. A régi Győr, 1848-ig. Győr, 1896. (A 256. oldal utáni mellékleten Győr-vár és város alaprajza a XVI. és XVII. században.), valamint KOPPÁNY Tibor—JENEY Ferenc: *Győr*. Bp. 1959. vonatkozó részek.

sőt trágár versikéket jegyzett be a kéziratba. Hangulatuk érzékeltetésére érdemes néhányat idézni. Az I. rész 19. levelén találjuk az alábbi két versikét:

„Majd olyat hazudok s(em) hogy magam / sem hiszem, az Urakhoz megyek, egy Hánást vetnek, vagy penigh engemet / ajtón kívül ültetnek.”
 „Surge supra frater! abeamus inde / Quid quid defurasti, ad tarisnyam pone / Si non seis mentiri, non est hic böcsület / Cum mendacione solent hic vivere.”

A II. rész 13. levelén pedig egy trágár verset találunk, amely azonban bejegyzőjének foglalkozására is rávilágít:

„Azt mongyák Mátka, hogy Csont / a Barbély f . . . , nem a' szivem / nem az, akar meg mutassam.”

De az I/31., 41., II/6. stb. leveleken is találunk hasonló bejegyzéseket, az I. rész 16. levelén pedig néhány soros latin nyelvű bejegyzés után egy rajzot is: az osztrák birodalmi sas ábráját, közepén a magyar címerrel. Az 5. kéz által tett bejegyzések közül ki kell emelnünk egyet. A már fentebb leírt városrajzok egyikén, Győr vázlatánál, az egyik bástyát áthúzva, ezt írta be: „Ujj Kapu 1782 Esztendőben meg nyitattott”. Ez az egyetlen évszám szerepel a könyvben. Véleményem szerint ez — a kézirat egészénél sokkal későbbi beírás — okozhatta azt a tévedést, hogy a mű az OSZK kézirattári katalógusában mint 18. század második feléből származó kézirat szerepel. Tartalmi és formai jegyek, az 1. és 2. kéz írása és helyesírása alapján a kézirat keletkezését legálább száz évvel korábbra, tehát a 17. századra kell tennünk.¹⁵

A kézirat eredeti írójától (I. kéz) származik a könyv négyötöd része, a herbárium, az érvágásról szóló rész és különböző orvosságos receptek. A *Herbárium az az Fűves Könyv* nem más, mint Beythe András *Füves Könüvjének* (Német-újvár, 1595) másolata. Azzal a különbséggel, hogy a kézirat a növényeket magyar nevük szerinti betűrendben tárgyalja, míg Beythe a növények felsorolásában és csoportosításában Matthiulus rendjét követte (első cikke: kék lilium, utolsó: Tü szőlő, vagyis szőlőtő). Ismertes azonban, hogy Beythe András maga is Melius Juhász Péter *Herbáriumából* (Kolozsvár, 1578) másolta ki füves könyvének nagy részét,¹⁶ így a kézirat Melius *Herbáriumával* is egyezést mutat. Mégsem Melius volt a közvetlen forrás. A kézirat ugyanis rendelkezik mindazokkal a megkülönböztető jegyekkel, amelyekkel Beythe András műve különbözik Meliusétól.¹⁷ Csak a legfontosabbakat említve: míg Melius 232 fejezetben több mint 600 növényt tárgyal, Beythe csupán 275 növényt ismertet. Ebből 185 Meliustól, 90 (főként konyhakerti és kerti növény) Matthiulustól átvétel. A *Fol. Hung.* 111. füveskönyv 266 növényről szól, s a tárgyalt növények köre Beythével mutat egyezést. A cikkek felépítése is ugyanaz mint Beythénél: a cím a növény magyar megnevezése, például „apró bojtortárnak nevezeti” stb. A cím után közli a növény latin és magyar nevét: „Deákul: Agrimonia, Magyarul: Apró Bojtortárj”, majd a humoralpatológiai szemléletnek megfelelően a növény „természeti”-t például „meleg és szárazsító”, ezt követően a növény „hasznai”-t azaz, milyen betegségek ellen használ és hogyan kell elkészíteni. A kéziratban a címeket díszes nagybetűkkel ki-

¹⁵ Magyary-Kossa Gyula megítélése szerint a kézirat a 17. század első felében keletkezett. i. m. 346.

¹⁶ Részletesebben I. GOMBOCZ Endre: *Melius és Beythe András*. Magyar Nyelv 1919. 1. sz. 28—30. Uő.: *Beythe András füves könyvének kritikája*. = Botanikai Közlemények XVIII. köt. 29—34. Uő.: *A magyar botanika története*. Bp. 1936. 56—60.

¹⁷ E különbségeket részletesen kimutatja Gombocz E. fentebb idézett műveiben.

emelte a szerző, így könyve igen szép, tetszetős külsőt nyert. Sajnos ezt később elhagyja, illetve csak helyet hagy a kiemelésnek. Nyilván a díszes címeket utólag akarta beírni, de erre már nem került sor. Itt kell megjegyez-nem, hogy a betűrendet előre betervezte, gyakran az őrszavakat is előre beírta. Ebből a módszerből következik, hogy sokszor találunk üresen maradt fél, illetve egész oldalakat, s hogy az őrszavak csupán tartalmilag utalnak a következő lap kezdetére (hiszen a címeket, amelyek az őrszavakkal egyeztek volna, végül is nem írta be). A cikkek szövege egyébként Beythe szövegének másolata, de hosszabb-rövidebb kihagyásokkal, szórendi változtatásokkal és — egy későbbi kornak megfelelő — helyesírási eltérésekkel. A különbségek és egyezések érzékeltetésére idézem az aloéről és a zsályáról szóló cikkeket a kézirat és Beythe könyvének alapján: Beythe András: *Fives Könüv*, 65. l.:

„Aloenak nevezeti. Az Aloe olyan mint egy matska mez az Patikában. Természeti: Melegítő és fölötte igön száraztó. Hasznai: Ha ez keserü gyökeret az Aloet hat pénz nyomonyit ket kalan vizben megiszol vér pökést meg állat, sárgaságot gyógyit. Ha tizen nyole pénz nyomonyit iszol meg benne mézes vizben, Szilva levben, szintén meg tisztit; és igen jó az tisztító szerszámok közé elegyíteni. Ha megtöröd szárazon az Aloet és az sebre hintöd, be forrasztja, és az szöméröm testnek fájását meg gyógyítja. Az kis gyermek szöméröm teste szakadását öszve forrasztja: az alfeled környöl való dagadásokat, hasadékokat, sulokat meg gyógyit, ha Masola szőlő levével öszve elegyintöd.

Ha Rósa eczöttel az Aloet az fejedre kenyöd fej fájást állat viszketegöt gyógyit. Az kinek haja mellyed az Aloet borban keverd be, meg állattja ha mosod vele és reá kötöd, mézes borban az inak dagadását, nyak csapnak le esését is meg gyógyítja.

Ha tüzes cserépben meg égetöd és ott keveröd mig meg olvad, az tisztáját meg tartod, az ruttyát le mosod, igen jó veres és homályos szömöt vele gyógyítani. Az Aloe az jó, az ki tiszta fénylik, sárga szabásu és az ki romló.”

A kiemelt rész azt jelzi, hogy mit hagyott ki a kézirat írója. Ennél a cikknél Beythe szövege majdnem szó szerint egyezik Meliussal, de Meliusnál hiányzik az a mondat, hogy: „olyan mint macska méz a patikában”, ami viszont mind Beythénél, mind a kéziratban megtalálható.

Fol. Hung 111., 1. lev.:

„Aloenak nevezeti: Deakul Alóé, Olyan mint a macska méz a patikában. Természety, Melegítő és fölötte igén szároszto. Hasznai: Az keserü gyökeret, a Alóét, ha 6 pénz nyomonyit megiszol két kalan vizben, vér pökést meg állit Sárgoságot el üz, ha a terpen-tinával és mézes vízzel meg iszod főve hasat indet, ha 18 pénz nyomonyit mézes vizben Szilva levében iszol szintén meg tisztit, és igen jó a száraztó tisztító szerszámok közé elegyíteni, ha meg töröd szárazon az Alóét. Borban keveréd, inek dagadását el állattya, ha gyakran mosod vele, de mézes borban főzvéen nyak csap le esését meg gyógyítja. Ha tüzes cserépben meg égetöd és keveröd mig el olvad és tisztáját meg tartod a ruttyát le mosod. Igen jó veres és homályos szemet vele gyógyítani. Az Alóé az jó aki sárga szabásu tiszta fénylő és könnyen romló.”

A zsájáról szóló cikkely Beythénél és a kéziratban alig mutat eltérést, mindkettő erősen különbözik azonban Melius megfelelő cikkelyétől.

Beythe András: Fives Könüv, 70. l.:

„Sallyanak nevezeti Deiakul Saliua, Magyarul Sallya Az Sallya ket fele Egyik kerti az masik erdei mellyet vad sallyanak hívnek. Természeti: Melegítő és egy kevesse szorito. Hasznai: Ha az Sallyanak három levelet soval öszve töröd es meg eszöd, merög nem fog az nap rajtad. A Sallyas bor igen jo, sziretkor csinálnod, ha kedig meg töröd, rula iszol,

avagy meg főzöd, igen jó merög ellen, az mellyet, májat, lépet es az asszonyember matra-
jat tisztitya, vizeletöt indit, havi korsagot is indit, ver has eröltetes ellen igen jó, belt
tisztit ha borban főzöd es gyakorta iszod. Etekbenn is jó főve enni.

Ha meg főzöd Lugban az Sállyat es ezzel az fejedet mosod, serket, koszt, varat kopaszsgot
ki veszt, haját feketeve teszön. Kigyo harapast, dihös eb marast gyogit, seböt tisztit, az
szemeröm testben es al feledben valo dagadast meg gyogyittya, ha parlod vele es reia
kötöd, ezön keppen Thorok gyikot is gyogit.”

Fol. Hung. 111., 62. l.:

„Deakul Salyva, Magyarul Sállya, Az Sállya két féle, edgyik kerti a másik erdei mellyet
vad Sálljának hivnak. Termöszeti meleg es kevésse szorító.

Ha az Sálljának három levelet soval öszve töröd es eszed méreg nem fog az nap rajtad.
Sállyas bor igen jó szüretkor csinálnod — ha meg töröd rola iszol igen jó, vagy főzöd igen
jó mereg ellen májat es lepet Asszony ember matrajat tisztitya vizeletet indit havi korsa-
got indit belt tisztit ha borban főzöd es iszod gyakran. Étekbenn is főve ennyi. Ha lugban
a sállját csinálnod ezzel a fejedet mosod. Serket koszt varrat kopaszsgot ki veszt haját
feketeve teszön. Kigyo harapast dühös eb marast gyogyit sebet tisztit. Szemerem testben
es alfeledben valo dagadast gyogyit ha parlod vele rea kötöd torok gyikot is el tüz.”

Az *Ér vágásnak modgyáruul valo szep tanulságok* című fejezet tömören fel-
sorolja, hogy az év mely időszakában milyen eret ajánlatos vágatni, s ez milyen
betegségekre használ. E részről Magyary-Kossa Gyula úgy véli, hogy egy
német nyelvű kalendárium megfelelő részének fordítása, mivel e részben elő-
fordul a „Venus Spil” (Vénusz játéka) kifejezés.¹⁸ Magyary-Kossának való-
színűleg igaza van, hiszen ez lehetett a legkézenfekvőbb forrás. Mégis, a fenti
példa és érvelés nem elegendő ahhoz, hogy ebből konkrét mintára követke-
tethessünk. A fenti képes kifejezést — latin, magyar és német változatban —
számtalanszor fellelhetjük a kor irodalmában. Csak kiragadott példaként
említem az 1630-as kiadású csepregi kalendáriumot, amelyben augusztus
hónapná ezt olvashatjuk: „A Venus Asszonyinak játékját tiltya kis Asszony...”,
vagy Nadányi János Antoine Mizald írásaiból fordított művét, ahol gyakran
előfordul ugyanez a kifejezés.¹⁹ Másfelől a forrás meghatározását az is nehezíti,
hogy számtalan kéziratos és nyomtatott orvosi kézikönyv, s majd minden
kalendárium tartalmazott érvágó fejezetet, melyek tartalmilag alig különböz-
tek egymástól. A humoralpatológián alapuló orvosi szemlélet egyik alapvető
gyógyító eljárása volt az érvágás. Antik eredetű, s összefonódva a legkülön-
bözőbb asztrológiai hiedelmekkel és számításokkal, a középkor folyamán
bonyolult rendszerre fejlődött az érvágásra alkalmas, illetve alkalmatlan
napok (dies fausti, illetve dies critici vagy infausti) meghatározása. Éppen
ezért közölnek a kalendáriumok is ilyen fejezetet. Mivel az érvágás, mint
„kézzel való gyógyítás” elsőrendűen a borbély-sebészek feladata volt, egészen
természetes, hogy gyakran találunk az általuk szerkesztett kéziratokban is
ilyen részeket. E szabályok ősforrását a kora középkortól virágzó salernói
orvosi iskola „Regimen Salernitanum” néven ismert egészségügyi tanl ölte-
ményében jelölhetjük meg, amely természetesen antik ismereteket is közve-
tített. Ez a mű a 18. századig több mint háromszáz kiadást ért meg, fülön-
böző nyelveken. Számos változatát ismerjük, számos orvos-író építette be
művébe vagy írt kommentárokat hozzá. Közülük talán a legelterjedtebbek

¹⁸ MAGYARY-KOSSA Gyula i. m.

¹⁹ NADÁNYI János: *Kerti dolgoknak leírása*. Kolozsvár, 1669.

voltak Arnoldus de Villanova művei.²⁰ Magyarra ugyan csak a 17. század végén fordította le Felvinczi György,²¹ de német és latin nyelvű „Gesundheitsregel”-ek, „regimen sanitatis”-ok, vagy naptárral együtt „calendari dietetici”-k közkezen forognak. A kézirat forrása bármelyik lehetett.

Az 1. kéz által írt orvosságos könyv töredékben minden rendszer nélkül találunk különböző recepteket, mintegy 120-at, többnyire az orvosság neve szerint. Első receptje a „Fájdalmas tüzes labrul valo orvosság” így hangzik: „Mirha-Tömjén — Cerusa — Terra Sygyllata — Timso — Mastix — Galikezü — polus Symplex — Bonus Armenus (= helyesen: Bolus Armena). Ezeket öszve köl timporalni Eget borral es bele köl hinteni ezen porokat meg köl melegeiteni es meg köl vele kennyi az olyan labokat.”²²

A továbbiakban „szem fajasrul, ver hasrul, gyomor fajasrul, csuklasrul, hurutrul” stb. való „szerszámokat”, azaz orvosságokat találunk. A receptek túlnyomó többsége az úgynevezett „külső bajok”, törés, dagadás, különféle sebek külső gyógyítására szolgál. Az orvosság neve után az összetevők felsorolását találjuk, legtöbbször a szükséges mennyiség megjelölésével, majd készítésének, „főzésének” leírását. Számos híres, a korban divatos, céhes orvosság receptjét közli. Például: Emphlastrom Apostolorum, Emphlastrom Melilotum, Emphlastrom Sticticum, Nagy Érelő Flastrom, Feier Deakorium, Nigrum Deakorium, Czibak Flastrom, Sarga Czitrum, Vörös Ir” stb. A „veres Flastrom”-nál hozzátézi: „Posoni Recepta” az Emphlastrom Stictium”-nál pedig Paracelsus nevét említi.²³ E hivatkozásokra a későbbiekben még visszatérünk.

A fenti három rész alapján szinte biztosra vehetjük, hogy szerzőjük egykori borbély-sebész volt, aki foglalkozásához, mesterségének gyakorlásához szükséges kézikönyvet szerkesztett. Eredetiségre nem törekedett, hiszen könyvét saját (esetleg céhen belüli) használatra szánta. Eredeti szándéka szerint két könyvet, egy füves és egy sebész könyvet vezetett, amit később fűzhettek össze. Művét azonban nem fejezte be. Így történhetett, hogy a kézirat későbbi, feltehetően második tulajdonosa (2. kéz) az üresen maradt oldalakra saját orvosságos receptjeit feljegyezhetette, mintegy 300-at. E bejegyzések tartalmilag nem ütnek el az 1. kéz által írt orvosságos résztől, de általában rövidebbek. Jellemző, hogy eleinte bizonyos csoportosítást végez. Amint e rész címe, „Flastromok főzése” is jelzi, először számos flastrom receptjét közli, többféle sárga, vörös, szürke, érlelő stb. flastromét, majd több mint 20 különféle „czitrum” (= kenőcs) leírása következik. Ugyancsak több mint 20-féle (szürke, szederjes, vörös, sömörül való, szemnek való, hagymáz ellen kenyő stb.) „irr” részletes receptjét is megtaláljuk. A későbbiekben felhagy az orvosságok szerinti csoportosítással, s mind rövidebb, mondhatnánk sietve feljegyzett recepteket találunk, többnyire a betegségek neve szerint. Így például „seb, hagymáz, tur, tüzes dagadás, rothadás, csapos seb, folyosó, orbáncz, fogfájás, bicsakolás, büdös száj, égés, emésztés, kórság, kő, fene, fülfájás, féreg, hurut, ebmarás” stb. elleni orvosságokat sorol fel. Köztük, nagyjából egy csoportba írva, számos gyermekbetegségre is ajánl orvosságot,

²⁰ 1. a 4. jegyzetben A. de Villanovánál.

²¹ FELVINCZI György: „A ... *Salernitana Scholanak Jó egészségről ... írott könyve.*” Kolozsvár, 1693.

²² Fol. Hung. 111. II/1. lev.

²³ Fol. Hung. 111. II/6. és II/8. lev.

például „csuklás, sárgaság, giliszta, hasmenés, béka” stb. ellen. A nyomtatott művekben először Pápai-Páriznál találunk külön fejezetet a gyermekbetegségekről. A kézirat azonban ezzel nem mutat tartalmi egyezést, ami ugyancsak korábbi eredete mellett szól. Példaként idézek néhányat a kézirat receptjeiből: „Hurut ellen kinek melle fáj: Feier Ürmöt, Sállját, kómén gyökeret főzd meg Borban ehomra igia. Probatum.”, „Nehéz szülésről: Kakukk füvet főzd meg borban add innya es szül ha gyermek nala meg holt.”, „Láb daga-dásrul: Bürök levelet törd meg es forro vízben vizével mossad, fűvével kösed.”²⁴ E rövid receptek között sok babonás ízű feljegyzést is találunk. Összességükben azonban a 2. kéz által írt receptek is arra vallanak, hogy szerzőjük „szakmabeli”, azaz ugyancsak borbély-sebész lehetett, aki előde (esetleg éppen mestere) megkezdett művét folytatta.

A kéziratnak, illetve szerzőinek céhes kapcsolatára utal az a tény, hogy a receptek között sorra megtaláljuk a szokásos céhes próbák leírását is. Például a győri sebészceh által megkövetelt próbák közül csak kettő, az „Ungventum Regis” és a „Gyapjus Ir” leírása hiányzik.²⁵ Hivatkozást csupán két esetben találunk, az 1. kéz egyszer Paracelsust említi, a „Veres Flastrom” leírása után pedig ezt olvashatjuk: „Posoni recepta”. A későbbi tulajdonosok közül az általunk 4. kézként jelölt biztosan borbély-sebész volt, amint ez versikéiből kiviláglik. Az 5. kézről azt tudjuk, hogy feltehetően győri ember volt — az „Ujj Kapu” megnyitását így jegyezhetette be utólag Győr vázlatos térképébe. Kétszer találunk tehát Győrre és kétszer Peczsonyra utalást a kéziratban. Az előbbire egy térkép, és ezen a térképen egy későbbi, utólagos bejegyzés, az utóbbira egy térkép és egy recept származása utal.

A fentiek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a kézirat Győrött vagy környékén keletkezhetett, sőt továbbra is ott maradt különböző borbély-sebészek tulajdonában. Beythe könyvének másolása és a győri sebészceh próbáinak leírása is ezt a vidéket valószínűsítik.

Utoljára hagytuk a 3. kéz által tett bejegyzések elemzését, mivel többféleképpen is értelmezhetőek. E kéztől való néhány recept és egy név: „Georgius Martinus Szécsényi” — Paracelsuson kívül az egyetlen név, amely a kéziratban szerepel! Kit jelöl a név? Vajon saját nevét jegyezte fel a 3. kéz, vagy másét? Az első esetben Szécsényi György Márton egy későbbi tulajdonos, s feltehetően ugyancsak borbély-sebész lehetett (receptek!), bár ilyen nevű sebészről sehol feljegyzést nem találtunk. A második esetben talán ajánló sorok kezdetét jelenti e név. Úgy hisszük, nem lehetetlen, hogy e név mögött a Győr városában ma is méltán tisztelt Szécsényi György (1592—1695), Szécsényi Márton fia, győri püspök, majd esztergomi érsek alakja rejtőzik. Számos egyéb győri alapítványa mellett a győri ispitát is ő hívta életre 1669-ben. Talán ennek kapcsán kerülhetett neve a kéziratba, melynek győri vonatkozása egyébként is kétségtelen.

²⁴ Fol. Hung. 111. I/82. és I/84. lev.

²⁵ SZÁVAY i. m. teljes terjedelmében közli a győri sebészceh szabályzatát 1593-ból.

„Phlebotomia”
(OSZK, Quart. Hung. 279.)

A Quart. Hung. 279. jelzetű kézirat szerzőjét nem ismerjük, de a kézirat minden bizonnyal borbély-sebész eredetű, a 17. századból származik, és céhes vonatkozásai is vannak.²⁶ Címét a 2. levélen található fejezetcím első szavából nyerte. (A kéziratban így: Phebotonia!) Egyik érdekessége, hogy kézzel festett címlapja is van. Kora barokk keretben enteriőrt láthatunk. Középen szögletes kemence, tetején lombikkal. A kemence nyílása előtt férfi térdel, s fújtatóval éleszti a tüzet, mellette a földön mozsár. A falon polcokon patika-edények, orvosságtartók. Az edényekkel egy sorban nagybetűs felirat: ORVAS.

A kézirat a festett címlapon kívül 81 számozott levélből áll, eredeti számozás szerint 83 levélből. A különbség számtévesztésből adódik. Apróbetűs írással sűrűn teleírt kézirat, üres lapok nélkül. Egy kéz írása különböző időszakokból. Az 55. levéltől az írás mintha megváltoznék, az eddig álló betűk jobbra dőlnek, majd a 62. levéltől újra felegyenesednek. Azonban a betűformák és a helyesírási sajátságok azonossága azt bizonyítja, hogy ugyanazon kéz más-más időszakban tett feljegyzései ezek, s nem több kéz írása.²⁷ A kézirat döntően magyar nyelvű, de latin bejegyzéseket és végül néhány lapos szlovák nyelvű részletet is tartalmaz. Három részre tagolható. Első részében érvágó regulák olvashatók magyarul, latin címmel és igen sok latin betéttel. Második része orvosságos könyv, melyet maga a szerző két részre oszt. Első felében az orvosságok neve és fajtája szerinti csoportosításban a kor híres és elterjedt receptjeinek leírását olvashatjuk, másik felében rendszertelenül, de leginkább a betegségek megnevezése szerint különféle orvosságokat találunk. Az orvosságos könyvet 380 tételből álló tartalomjegyzék követi. A harmadik rész szlovák nyelvű receptkönyv, néhány oldalon az előző rész fontosabb receptjeinek fordítása. A kézirat felépítése tehát a következő:

- I. rész: 2—7. levél: — „Sequnt Phebotonia (!) seu Intsisiones (!) venarum” — érvágási tanácsadó
- II. rész: 8—74. levél: — orvosságos könyv
  - a) : 8—30. levél — receptek cím nélkül
  - b) : 30—70. levél — „Második Rísze Orvosságoknak” — címmel receptkönyv
  - c) : 71—74. levél — „Registrom” — tartalomjegyzék
- III. rész: 75—81. levél: — „Sírupy” — címmel szlovák nyelvű receptkönyv

A szlovák receptkönyvet a 74/b. levélen féloldalas tartalomjegyzék vezeti be. A 36. és 42. levélen eltérő írással egy-egy recept került a lap tetején és alján talált üres részekre.

A kéziratban sem név, sem évszám nincs. Többször találkozunk azonban e megjegyzéssel: „Cassay remek”, sőt a 21/b—22/a. leveleken egymás után több kassai remeket ír le, melyekhez még hozzáteszi: Remedium 2da”, „3tia Remedium” stb. Ezekon kívül csupán még egy orvosságnál találunk utalást: „Római

²⁶ Először ARÁNYI Erzsébet: *Fertőző betegségek Magyarországon 1600—1650*. Bp. 1911. című művében hivatkozik a kézíratra. Nem ismerteti, csupán kigyűjti belőle a fertőző betegségekre vonatkozó recepteket. Arányi nyomán Magyary-Kossa is megemlíti a kéziratot. *Magyar orvosi emlékek 3. köt.* Bp. 1931. 466. PÁRKÁNYI Dezső: *Magyar orvosok és orvostudomány a 17. században*. Székesfehérvár, 1913. átveszi Arányitól a kigyűjtött recepteket.

²⁷ Az OSZK Kézíratárának katalógusa így határozza meg a kéziratot: „Orvosságos könyv. 17. század. Magyar—latin—szlovák nyelvű. Egykorú kézirat, több kéz írása. 81 f.”

Császár Barbilia irre minden sebre jó.”²⁸ A kassai remek receptjei és a szlovák nyelvű rész valószínűsítik, hogy a kézirat északkelet-magyarországi eredetű, és szerzője valamilyen kapcsolatban állhatott a kassai borbélyokkal.

A kassai borbély-sebész céh egyike a legrégebbeknek, és hatóköre igen nagy volt — egész Északkelet-Magyarországra kiterjedt. A kassai céh szabályzatát több város is átvette. Már a 16. század közepén, 1557-ben 27 céh működött Kassán, köztük a borbély-sebészeké is.²⁹ A 16. századi működésüket több dokumentum igazolja.³⁰ A legértékesebb adalék, hogy Tokaj városa 1577-ben átveszi a kassai sebészek szabályzatát, ugyanis az eredeti elveszett, csak a tokaaji másolat maradt ránk.³¹ A szabályzat előírja, hogy aki céhbe akar állni, annak a következőket kell tudnia: „... megismerni tudja az emberi testnek betegségét mely őtet főképpen illeti, tudniillik ismerje és tudja a kelevényeket és sebeket meggyógyítani, tudjon helyesen eret vágni, fogakat vonni, törtött és kimerjült vagy kificamodott csontokat helyreállítani és az dagadásokat s egyéb sokféle kiliseket meg tudja gyógyítani. Flastromokat és keneteket tudjon csinálni és annak felette tartozik megcsinálni az mesterek előtt ezeket, az melyek következnek az flastromhoz, t. i. Gricust (griseust!), Camphoratust, Diaquillon Flastromot, az zöld színű flastromot, dealtiát (dialthaeát!), Oxicrotiumot, Populeont, Aegyptiacumot, az diacoxiumot (diacodiumot!) eöldöklő flastromot és Görög flastromot, melyet közönségesen öklelő irnak neveznek. Kassa, 1577. márc. 6.”³² E szabályzatot vette át a sárospataki céh is 1583-ban.³³ E 16. századi szabályzat alapján működött a céh a 17. században is, alapul szolgálhat tehát az összevetéshez. A *Phlebotomia* című kéziratban sorra fentaláljuk a próbákként felsorolt orvosságok receptjeit. Tehát nem csupán azok az orvosságok mutatnak kassai kapcsolatra, melyeknél a „cassay remek” megjegyzést olvashatjuk.

Ismerünk egy bizonyosan kassai eredetű, 17. századi kéziratot.³⁴ Szerzője Kereszturi Diószegi Borbély Istók, receptkönyvét 1676-ban írta. Mintegy 150 receptet közöl, köztük a kassai próbák leírását is megtaláljuk. Ezekon kívül néhány más érdekes receptet is találunk, melyek az ország távoli pontjait behálózó céhes kapcsolatokra mutatnak: „Brassai szederjes phlastrom” stb. A két kézirat között igen nagy a hasonlóság, de teljes egyezést nem sikerült kimutatnunk, még a céhes orvosságok leírásában sem. Például a „diaquillum magnum” leírása közt annyi a különbség, hogy Kereszturi kéziratában 14, a *Phlebotomiában* 15 az összetevők száma, ebből 12 egyezik, Kereszturinál az „armoniacum” és az atraczel” szerepel a *Phlebotomiában* felsorolt „arany glet”, „eresztet feier resina” és „sárga viasz” helyett. Hasonló különbségek mutatkoztak a többi receptnél is, készítésük, „főzésük” leírása egyébként azonos. A nem kassai eredetűnek jelzett orvosságok közül is sok azonos nevű

²⁸ Quart. Hung. 279. 20/b. lev.

²⁹ Tóth Lőrinc: *Adalékok az ipar és kereskedelem történetéhez*. Kassa, 1886.

³⁰ Tóth Lőrinc i. m. von. részek. Többek között közli 1557-ből a borbélylegények rendtartását. Magyar-Kossa Gyula idéz egy 1576. ápr. 8. keltezésű kassai segédlevelet. Magyar orvosi emlékek 3. köt. Bp. 1931. 229.

³¹ K. PAPP Miklós: *A Tokaj város széheinek alapszabályai* című cikkében teljes terjedelmében közli az átvett szabályzatot. Történelmi Lapok 1876. 474.

³² MAGYARI-KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek 3. köt.* Bp. 1931. 233. — Zárójelben M. K. Gy. javításait közöltük.

³³ ZOVÁNYI Jenő: *A sárospataki borbély-céh rendszabályai*. Történelmi Tár. 1891. 148–155.

³⁴ MIHALIK József: *Kereszturi Diószegi Borbély István könyve*. Történelmi Tár. 1894. 385–420. — szövegközlés, bevezetővel.

található a két kéziratban, de ezek készítési módjának leírásában már nagyobb különbségek mutatkoznak.

Az összevetés alapján tehát nem bizonyítható, hogy a *Phlebotomia szerzője* kassai borbély lenne, de az bizonyos, hogy a két kézirat keletkezése sem időben, sem térben nem eshetett távol egymástól. A *Phlebotomia szerzője* is minden bizonnyal borbély-sebész volt, mesterségében és a latin nyelvben való jártasságát receptjeinek színvonala és a számos, latin nyelven (sok hibával) írt részlet igazolja.

A kézirat első, érvágásról szóló részében, a Fol. Hung. 111. jelzetű kézirat-hoz hasonlóan, ugyancsak megtaláljuk az érvágásra alkalmas, illetve alkalmatlan napokat. Galenusra, Avicennára és más tudós doktorokra hivatkozva, felsorolja a szerző a különböző értípusokat: „Cephaica, Mediana, Ventosa, Epatica” stb., és megnevezi az egyes betegségeknel metszésre ajánlott ereket. Majd négy latin nyelvű tanács következik, szabályozva, hogy az érvágást miként kell az étkezéssel összehangolni. Például: „Prim. Observatio: Omnes vene qua sunt in capite hominis sunt in cisente post cibum”. Ez után a láz és az érvágás viszonyairól olvashatunk „De Febribus” címen. Például: „Mind-en napi hideglelés ellen Mediát és az szübeli ereket kell megvágni.” Majd az „Er vágásrul valo Ertelem” következik, ahol többek között így ír: „Az Orvos Doctorok azt mondgyák az Er vagasban azt kell elsőbe eszünkbe venni, hogy igen meleg es igen hidegh időben nem jo embernek vért bocsátani”.³⁵ Végül a „Tempora bona mitten Sanguinis” című bekezdéssel zárul a fejezet.

E rész nyilvánvalóan másolat, illetve fordítás. Erre utalnak a gyakran előforduló értelmetlen szóismétlések s a latin részletek egyaránt. Tartalmilag közel áll a Fol. Hung. 111. jelzetű kézirat már ismertetett fejezetéhez, de ennél sokoldalúbb, általános megállapításokban is gazdagabb, melyek józan orvosi szemléletről tanúskodnak. Gyakran hivatkozik név szerint a klasszikusokra, általánosságban az orvos-doktorokra. Mindezek alapján valószínű, hogy a kézirat e részének forrása nem kalendárium, hanem valamely „komolyabb” és bővebb latin nyelvű kézikönyv, esetleg regimen sanitatis lehetett. Az előző kézirat kapcsán szoltunk már az érvágás fontosságáról. Hadd idézzük most újabb bizonyítékul Kassa város jegyzőkönyvének néhány sorát. 1653-ban Casparus Karpan német borbély kérte letelepedését, és a város polgárai így érveltek mellette:

„Mivel pedig nyilván való, hogy most városunkban igen gyarló borbélyok vagynak, főképen az érvágás és sebgyógyításra, ez pedig, mint mind nemes uraimék, mind pedig az patikáriusok megvizsgálták, főképen az érvágásban és sebgyógyításban igen jártas.”³⁶

Az érvágási tanácsokat a kéziratban orvosságos könyv követi, amelynek mintegy 500 receptjéből több mint kétharmad rész különféle külső bajok, sebek, szem és bőrbetegségek gyógyítására szolgál. 25 féle ír, 31 flastrom, 13 citrom, 19 deakorium és még számos víz, ungentum, por, pilula, purgáció stb. részletes leírását találhatjuk meg e műben. A 30. levéltől kezdve rövidebb

³⁵ Apáczai Csere János az *Encyclopaedia XXXVIII.* fejezetében — Regius nyomán — az érvágásról nagyon hasonló módon ír: „Ez csaknem minden nyavalya ellen használ, hogy ha az erők megengedik és a levegő-ég, avagy a test hidegsége, avagy a sok hideg nedvességek, avagy a nagy hévség meg nem ellenzi.” Magyar Encyclopaedia. Bp. 1959. 230.

³⁶ MOLNÁR Béla: *Kassa orvosi története*. Kassa, 1944. 205.

,eceptek következnek, főként a betegségek szerinti felsorolásban. Például: ,dühös eb marás, orbancz, főven, süketség, varas fej, nátha, tüzesség, vad hus, béka, meredek, korság, csoklás, sül, köszvin, colica, pestis, féreg, csömör, kő, nyilalás, franczu, seris, daganat, tur, sömör, halingh [hályog] seniedik [sennyedék], fülféreg, tetű, arena, hidegh lelés, csúz, patogozot orcza, himlő, szakadas, giliszta, torok gyik" stb. elleni orvosságok receptjeit olvashatjuk. Többek között kuruzsló recepteket, ráolvasásokat, benedictiókat is rejt a kézirat. Például a „hidegh lelésről: x Deus x Donat x Deus x Sanat x S. Joannes x Benedicat.”³⁷ Hasonló a „vir hasrul valo” is: „Ird megh az szokot x Christus x in Cruce x pendebat x sanguis eius exibat x Sancta Maria x veniebat x Staxta [?] x juvena x tua x sicut x Christa stetit x in fide sua x In nomine Patris et Filius et Spiritus Sancti. Ezeket ird egy papirosra.”³⁸ Egy ugyanezen korból, Liptó vármegyéből származó, 8 levél terjedelmű kéziratban a „vér hasrul valo” címszó után ugyanezt a ráolvasást találjuk egy szó különbséggel, és a végén még hozzát teszi: „ezeket kösd a nyakára.”³⁹

A kéziratban időnként bizonyos csoportosításra való törekvés figyelhető meg. Az 57. levéltől nagyjából egy helyen találjuk a gyermekbetegségek elleni orvosságokat, a 64. levéltől az asszonyi betegségekre valókat. A 69–70. levélen táblázatban foglalja össze a szerző a különböző növényi vizek hasznát és adagolását. Megtaláljuk itt az „isop, sállya, kömin, vizi menta, feier lilium, viola, farkas alma, szek fű, malva, szapora fű, papmonya, ökor nyelv, levesticom” stb. növényekből készített vizek leírását és hasznát, némelyikét kétszer is. Példaként idézem a „malva víz”-ről írtakat: „Reggel es estve iszik benne. Valaky malva viziben iszik agikanak [ágyékának] fajasat el veszty merget el üz. Kiben kö vagyon embernek.”

A könyvet záró, szlovák nyelvű részben mintegy 50 receptet találunk, főként egyszerű növényi gyógyszereket: szirupokat, vizeket, julepeket. Az írás azonos, ami arra utal, hogy a kézirat szerzője több nemzetiségű területen működött és fejtett ki gyógyító tevékenységet.

Mindkét fentebb vázlatosan ismertetett kézirat — terjedelmük és tartalmi gazdagságuk okán — a legjelentősebb korabeli magyar borbély-sebész kéziratok közé tartozik. Részletesebb tartalmi elemzésük meghaladja e dolgozat kereteit, de gazdag forrást jelenthet az orvos- és gyógyszer-történet kutatóinak és művelődéstörténetünknek egyaránt.

MÁRIA SZLATKY

Handschriftliche Heilbücher in ungarischer Sprache aus dem 17. Jahrhundert

Die Studie analysiert zwei ungarische heilende Handschriften der Nationalbibliothek Széchenyi, aus dem 17. Jahrhundert. Beide entstanden ungefähr in derselben Periode und enthalten die charakteristischen Merkmale der zeitgenössischen barbiere-chirurgischen Handschriften.

Im 16. und 17. Jahrhundert waren die handschriftlichen Heilwerke geeignet die außerordentlich seltenen gedruckten ärztlichen Bücher zu ersetzen. Weil das Latein die wissenschaftliche Sprache des Zeitalters war, wies der Gebrauch der ungarischen Sprache ent-

³⁷ Quart. Hung. 279. 34/a. lev.

³⁸ Quart. Hung. 279. 31/a. lev.

³⁹ LISZT Nándor: *Egy 17. század beli népies orvosi kézirat ismertetése*. Gyógyászat. 1906. 539–541, 572–573, 603–605. — szövegközlés.

weder an die Unerfahrenheit in der lateinischen Sprache, oder an eine bewußte „populär-wissenschaftliche“ Absicht hin. Diese ungarischsprachige Werke teilten volkstümliche, praktische Erkenntnisse in gemeinverständlicher Form mit.

Sie waren keine Originalwerke, ihre Verfasser folgten ausländische Muster, und auch ihr Niveau war durch diese Muster bestimmt. Die Reihe der handschriftlichen Heilbücher setzt sich auch im 18. Jahrhundert fort, ihre Bedeutung geriet aber neben den Druckwerken damals schon in den Hintergrund. Im 16. und 17. Jahrhundert dagegen können sie als grundlegende Offenbarungsformen der ungarischsprachigen ärztlichen Literatur betrachtet werden.

Die Studie analysiert ausführlich die handschriftlichen Werke *Herbarium az az Fíves Könyv* (*Herbarium das heißt Grasbuch*) (OSZK, Fol. Hung. 111.) und *Phlebotomia* (OSZK Quart. Hung. 279.), die dem Umfang und dem Inhalt nach zu den bedeutendsten ungarischen barbiere-chirurgischen Handschriften gehören.